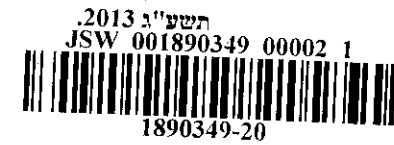

גילנות: צדק ומדיניות חברתית

פרופ' ישראל דורון
ראש החוג לגרונטולוגיה
אוניברסיטת חיפה

ההרצאה השנתית לזכרו של ד"ר ארנולף מ. פינס ז"ל

כ"א אדר, תשע"ג
3 במרץ 2013

ביה"ס לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית
ע"ש פאול ברוואלד

האוניברסיטה העברית בירושלים

האוניברסיטה העברית בירושלים
הרשות לספריות
הספריה לחינוך ועבודה סוציאלית

מס' ספר: 301.435(1) D671
מס' חשבון: JSW 001890349 00002 1
מס' חשבון: 1890349-20

גילנות: צדק ומדיניות חברתית

פרופ' ישראל דורון

מבוא

בטרם אפתח את הרצאתי, ברצוני לומר מספר מילים אישיות. ראשית, כידוע לרבים, אני בנו של פרופ' אברהם דורון, חתן פרס ישראל, מי שהיה בעבר מנהל ביה"ס לעבודה סוציאלית כאן באוניברסיטת העברית, ואשר נמצא כאן בקהל. אבי הכיר את ד"ר פינס ופגש אותו עוד בחייו. על רקע היסטוריה אישית זו, ניתן להבין את תחושת הכבוד הרב שאני חש כיום על שניתנה לי האפשרות לשאת דברים במסגרת פורום מכובד זה של ההרצאה השנתית לזכרו של ד"ר פינס, במסגרת בית הספר לעבודה סוציאלית.

שנית, על אף שאני כיום ראש החוג לגרונטולוגיה באוניברסיטת חיפה, ואני איש אקדמיה במשרה מלאה, אף פעם לא הייתי (וככל הנראה גם לא אהיה) "רק" איש אקדמיה. בעברי אני עורך דין (ואני עדיין מחזיק רשיון עריכת דין תקף), ובעשייתי היום יומית אני מעורב עמוקות בסינוור וייצוג של זקנים במסגרת עמותת "המשפט בשירות הזיקנה" (www.elderlaw.org.il) אותה ייסדתי עם חברים ועמיתים. ברמה האידיאולוגית אני מאמין שהמשפט מסוגל – ברמה מסויימת ובנסיבות מתאימות – לשמש ככלי לשינוי חברתי ולקידום צדק חברתי. ולכן, גם בהרצאתי זו אנסה לשלב דוגמאות משפטיות כדי להמחיש כיצד תיאוריה, מחקר ומעשה יכולים להיפגש ולהתחבר לקידום צדק חברתי.

לבסוף, בהרצאתי זו בכוונתי גם לקיים דיאלוג עם אנשים, כדוגמת אבי – פרופ' אברהם דורון – אשר בעבודותיהם החלוציות בתחום מדינת הרווחה בישראל, התמקדו בשיח של צדק חברתי אשר שם דגש על שני מאפייני מדיניות מרכזיים לקידום הצדק החברתי בישראל: חשיבותה של מדינת הרווחה האוניברסלית; ומרכזיותה של החלוקה מחדש של

תשל"ט	ישראל כץ
תשמ"מ	ארנולד גורין
תשמ"א	רוברט פרלמן
תשמ"ב	דוד בר-גל
תשמ"ג	אורי ינאי
תשמ"ד	ברנרד ריסמן
תשמ"ה	ג'רלד ב. בוביס
תשמ"ו	ראובן כהנא
תשמ"ז	פליס דוידזון פרלמוטר
תשמ"ח	הלל שמיד
תשמ"ט	אלפרד כץ
תש"ן	בארי צ'קוואי
תשנ"א	הווארד ליטוין
תשנ"ב	ארמנד לאופר
תשנ"ג	ראלף מ. קרמר
תשנ"ד	אלכס ויינגרוד
תשנ"ה	דניס ר. יאנג
תשנ"ו	בורטון א. וייסברוד
תשנ"ז	ברדפורד ה. גריי
תשנ"ח	יעל ישי
תשנ"ט	לסטר סולומון, סטיבן ר. סמית
תש"ס	ג'פרי ד. סולומון
תשס"א	מיכאל ג. אוסטין
תשס"ב	אליעזר יפה
תשס"ג	יוסי תמיר
תשס"ד	דיוויד פ' גילספי
תשס"ה	בני גדרון
תשס"ו	יחזקאל האזנפלד
תשס"ז	ג'וני גל
תשס"ח	ארני ס. לייטמן
תשס"ט	ג'יין מארש
תש"ע	קלאודיה קולטון
תשע"א	אשר בן-אריה
תשע"ב	רם א. כנען

אמצעים (ראו לדוגמא: דורון, תשנ"ה). אין בכונתי לערער על החשיבות הקרדינלית של שני מאפיינים אלה. אולם, כפי שאנסה להצביע בהרצאה זו, יש חשיבות להוסיף להם מאפיין נוסף: חשיבותה של הפוליטיקה של ההכרה כחלק מהגשמת צדק חברתי.

ברצוני להדגיש כי הרצאה זו איננה מבוססת על מחקר אמפירי, ואיננה מתיימרת להציג ממצאים חדשים או מקוריים. ההרצאה מבוססת על מאמרים וספרים קודמים שכתבתי, ומנסה לחדש בכך שהיא תנסה להציג טיעון נורמטיבי המבוסס על תיאוריה של פוליטיקה של זהות: כיצד ראוי להמשיג מדיניות חברתית המתיימרת לקדם צדק חברתי לאוכלוסיית הזקנים. ההרצאה תהיה בנויה מארבע "מערכות": בראשונה, אציג את המחפכה הדמוגרפית והשלכותיה; בשנייה, אציג את המודל של פרופ' ננסי פרייזר לצדק חברתי; בשלישית, אציג את היבטי אי הצדק החברתי ממנו סובלים הזקנים בישראל; וברביעית, אנסה לענות על השאלה: לאיזה צדק חברתי זקוקים הזקנים כיום בישראל.

מערכה ראשונה: על מהפיכת הזיקנה

לא אחדש דבר בכך שאטען כי אנו חיים בעידן של מהפיכה דמוגרפית: מהפיכת הזיקנה. הנתונים וההשלכות של השינוי הדרמטי בהרכב הדמוגרפי של המין האנושי מוכרים היטב, ונסקרו בעשורים האחרונים באין ספור מאמרים, מחקרים וספרים (ראו לדוגמא אצל: ברודסקי, שָׁנֹר וּבָאָר, 2011). אסתכן ואומר כי קיימת היום הסכמה רחבה למדי כי אחת מסוגיות המדיניות החברתית החשובות ביותר שיעסיקו את כל העולם במאה העשרים ואחד זו סוגיית הזדקנותה של החברה (Doron, 2007). יש האומרים שמדובר בלא פחות מ"מהפיכה חברתית" ואף אם לא נסכים עם מושג זה, ללא ספק מדובר בשינוי בחוויה האנושית מסוג שמעולם לא נחוה בעבר בהיסטוריה האנושית: אף פעם בן אנוש לא קם בבוקר, יצא למרחב הציבורי, וכל אדם רביעי שהוא פגש ברחוב היה אדם מעל גיל 65.

בספרי האחרון "זיקנה בהיכלים של צדק" (דורון, 2012), הצגתי את הדברים כך: "כפי שמתואר על ידי בלום וקנינג (Bloom and Canning, 2004), עד תחילת המאה ה-18, גודלה של אוכלוסיית העולם היה סטטי באופן יחסי, וחייהם של מרבית האנשים היו קצרים. אבל מאז התחולל שינוי דרמטי במבנה ובגודל של אוכלוסיית העולם: יותר משלושה עשורים נוספו לתוחלת החיים עד היום, ותוספת של עוד כשני עשורים צפויים במאה הנוכחית. יתרה מכך, אוכלוסיית העולם גדלה בהיקף של יותר מ-6 מיליארד וצפויה להגיע לכדי 9 מיליארד אנשים לקראת אמצע המאה העשרים ואחת. מה שחולל את התמורה במבנה האוכלוסייה העולמי היה, בין היתר, תהליך הזדקנות מסיבי: בשנת 1950, בערך 200 מיליון איש ברחבי העולם היו בני 60 ומעלה, והיוו בערך 8.1% מכלל אוכלוסיית העולם. אולם עד שנת 2050, אוכלוסייה זו תגדל פי 9 לערך, תגיע לכמעט 1.8 מיליארד אנשים, ותהווה כ-20% מכלל אוכלוסיית העולם. תופעת ההזדקנות היא אם כן לא פחות ממהפכה דמוגרפית (Auer and Fortuny, 2002).

כמעט שאין מחלוקת כיום, כי הזדקנות אוכלוסיית העולם תהיה בעתיד הנראה לעין אחד המרכיבים החשובים ביותר בהיבטים הכלכליים והחברתיים של המדינות המפותחות (Kinsella and Velkoff, 2001). השינוי הדמוגרפי הדרמטי ישפיע באופן מהותי על עתיד יחסי העבודה, הצמיחה הכלכלית, והקשרים הסוציו-כלכליים הבין-מדינתיים. הוא גם עלול ליגרום לנטל כלכלי מהותי על תקציבי הרווחה והבריאות של המדינות המפותחות, ויגרום לנושאים אלה לעמוד בראש סדר העדיפויות של מעצבי המדיניות החברתית במדינות אלה. במבט לפני, האתגרים המרכזיים בתחום הפוליטי הפנים-מדינתי יהיו אם כך קשורים להיבטים השונים של הזדקנות החברות, ולהשלכות הנרחבות שיהיו לתופעה זו על הכלכלה, הבריאות, והחברה. (עמ' 16-17)

המשכתי ותיארתי בספר זה כיצד מהפיכת הזיקנה מופיעה בהקשרה הישראלי: "החברה הישראלית, בדומה לחברה האנושית בכללותה

(אם כי בקצב איטי יותר), מצויה בעיצומה של מהפכה דמוגרפית של הזדקנות האוכלוסייה (ברודסקי, שנור ובאר, 2009). הדברים הוזכרו כבר בהקשרים משפטיים אחרים (דורון, 2004), אך מן הראוי לשוב ולהזכיר את מושכלות היסוד הדמוגרפיים בנדון. החברה הישראלית החלה את דרכה כחברה צעירה, שרק כ-4% מאזרחיה היו מעל גיל 65. זו הייתה חברה שנבנתה בראשית דרכה על דמות ה"צבר" שאופיינה, לפחות בחלקה, בקווים של הישראלי החדש, הצעיר, החזק, שהוא הניגוד של הסטריאוטיפ היהודי הגלותי, הזקן, החלש, המנותק מהאדמה (אלמוג, 1997). זו הייתה גם חברה שרבים ממנה גדלו ללא דמות אב ואם או סב וסבתא מבוגרים לצדם, אם בשל היותם ניצולי שואה שהוריהם נספו בשואה, ואם בשל היותם עולים צעירים אשר הותירו את הוריהם ומשפחתם בארץ הולדתם (דורון ולינצ'ץ, 2008). כיום, לעומת זאת, אוכלוסיית הזקנים הפכה להיות הקבוצה שגדלה בקצב המהיר ביותר בחברה הישראלית. בסוף שנת 2011 מנתה אוכלוסיית ישראל מעל שבעה וחצי מיליון נפש, ואוכלוסיית הזקנים (בני ה-65 ומעלה) מנתה כ-750 אלף נפש, אשר היוו כעשרה אחוז מכלל האוכלוסייה בישראל (ברודסקי, שנור ובאר, 2011).

גם מבחינה כלכלית-חברתית, לתופעת ההזדקנות יש והיו השלכות סוציו-כלכליות משמעותיות ביותר על החברה הישראלית (בן ישראל ובן ישראל, 2004). כך, לדוגמה, אפשר לציין את המשבר בקרנות הפנסיה ההסתדרותיות, אשר גרר בעקבותיו שינויים מרחיקי לכת בכל הנוגע להסדרה החוקית והכלכלית של הזכות לביטחון סוציאלי בזקנה. משבר זה נגרם, בין היתר, בעקבות העלייה בתוחלת החיים והשינוי הדרמטי ב"תמהיל" החברתי וביחס שבין עובדים צעירים לגמלאים, שתורמים לקרנות הפנסיה או נתרמים מהן (בהתאמה) (ספיבק, 1994; פלג, 2006). באופן טבעי אפוא למהפכת הזקנה השלכות חברתיות וכלכליות הבאות לידי ביטוי כמעט בכל תחומי החיים: בריאות, חינוך, דיור, תחבורה ועוד (Disney, 1997). לא ניתן אם כך לדון או לתאר את עתידה של החברה הישראלית ללא התבוננות והתמודדות עם ההיבטים של הזדקנותה והתבגרותה. " (עמ' 19-20).

לסיכום אם כך, אני סבור כי ישנה הסכמה רחבה לטיעון לפיו אחד מאתגרי המדיניות החברתית החשובים ביותר בישראל בשנים הקרובות נעוץ בצורך להתמודד עם הזדקנותה של החברה הישראלית.

מערכה שניה: על המודל של פרופ' ננסי פרייזר לצדק חברתי

לאחר שסקרתי את מה שידוע כ"מהפיכת הזיקנה", ברצוני לעבור כעת לסיכום תמציתי ותיאורי של מודל תיאורטי של צדק חברתי. מדובר במודל של פרופ' ננסי פרייזר, אשר מוצג במאמרה (שתורגם לעברית) הידוע בשם "מחלוקה להכרה: דילמות של צדק בעידן פוסט-סוציאליסטי" (פרייזר, 2004). מדובר על טיעון פילוסופי, המורכב גם הוא מארבעה חלקים שונים, אשר אציג אותם בתמצית להלן:

2.1. עוול חלוקה לעומת עוול הכרה

בשלב הראשון של הטיעון, מבצעת פרופ' פרייזר אבחנה בין שני סוגים שונים של עוולות חברתיות: עוול כלכלי-חלוקתי, ועוול הכרתי-תרבותי. כדבריה, האבחנה מבוססת על כך ש"הראשונה היא העוול החברתי-כלכלי, ששורשיו במבנה הפוליטי-כלכלי של החברה. בין הדוגמאות לעוול זה ניתן להזכיר: ניצול (ניכוס פרי עמלו של אחד לתועלתם של אחרים); דחיקה לשוליים הכלכליים (הגבלה לעבודה בלתי יוקרתית או עבודה ששכרה נמוך או שלילת גישה לעבודה מייצרת הכנסה כלל ועיקר); וקיפוח (מניעת רמת חיים חומרית נאותה).

סוג העוול השני הוא תרבותי או סמלי. הוא נובע מדפוסים חברתיים של ייצוג, פרשנות ותקשורת. הדוגמאות לכך כוללות שליטה תרבותית (להיות כפוף לדפוס פרשנות ותקשורת המשוייכים לתרבות אחרת וזרים לתרבותך או עוינים אותה); אי-הכרה (להיות "בלתי נראה" מבעד לאורחותיה הסמכותניות של תרבותך שלך, במישור הייצוגי, התקשורתי והפרשני); ובוז (לשמש מטרה קבועה להשמצות ולזלזול במצגים תרבותיים ציבוריים סטריאוטיפיים או באינטראקציות בחיי היום יום). " (עמ' 3-272).

אבחנה זו בין שני סוגי עוולות, לכשלעצמה, איננה חדשנית או מקורית, ולא "נוצרה" על ידי פרופ' פרייזר. היא נסמכת בהקשר זה על עבודותיהם של פילוסופים מוקדמים יותר כגון קרל מרקס, ג'ון רולס או אמרטייה סן (בהקשר של העוולות החלוקתיות), או פילוסופים כגון צ'ארלס טיילור או אקסל הונתי (בהקשר של עוולות תרבותיות או סימבוליות). יחד עם זאת, התחלת הדיון בהבנה ובמודעות לכך שישנם שני סוגים קונצפטואליים שונים של "עוול חברתי" היא קריטית להבנת המשך הטיעון.

2.2. מעמדות מנוצלים, מעמדות מבוזים וקולקטיבים דו-ערכיים

לאחר שפרופ' פרייזר מציגה את שני סוגי העוולות השונים, היא עוברת להציג את מה שנגזר מהם – דהיינו מנעד של סוגי "קולקטיבים" או "מעמדות" שונים. בקצה האחד של מנעד קבוצתי זה נמצאים המעמדות המנוצלים: "בקצה הזה, הבה נניח קיומה של צורת קולקטיביות טיפוסית-אידאלית, שקיומה מושרש כל-כולו בכלכלה הפוליטית. במילים אחרות, קבוצה זו תהיה מובחנת כקולקטיב בזכות המבנה הכלכלי של החברה ולא בזכות הסדר התרבותי שלה. משום כך, כל עוול מבני שנגרם לחברים בו, ניתן לייחס בסופו של דבר לכלכלה הפוליטית." (עמ' 276-277). בפועל, הדוגמא הקלסית ל"קולקטיב" מנוצל שכזה הוא כמובן "מעמד הפועלים", לפחות בהמשגה המרקסיאנית שלו.

מהצד השני של המנעד הקולקטיבי, מתארת פרופ' פרייזר את הקבוצה ה"באה": "בקצה הזה נוכל להניח קיומה של צורת קולקטיביות טיפוסית-אידאלית המתאימה לדגם הצדק ההכרתי. קולקטיב מסוג זה נובע כל-כולו מן התרבות ולא מכלכלה פוליטית. הוא קיים כקולקטיב רק הודות לדפוסים החברתיים של פרשנות והערכה המושלים בו, לא הודות לחלוקת העבודה. כיוון שכך, כל עוול מבני שנגרם לחבריו, ניתן לייחסו בסופו של דבר למבנה התרבותי קובע-ערך". (עמ' 278). בפועל, דוגמא טובה לקולקטיב מבוזה שכזה הוא לדוגמא קבוצת ההומוסקסואלים, אשר על אף שהם פזורים בכל חלקי המעמד

הכלכלי-מעמדי של החברה הקפיטליסטית, עדיין סובלים מבוז והשפלה בשל נטייתם המינית.

לבסוף, בתווך שבין שני קצוות המנעד, מציגה פרופ' פרייזר את הקולקטיבים אותן היא מכנה כ"דו-ערכיים", הסובלים גם מעוול כלכלי וגם מעוול תרבותי. כדבריה: "כשאנו בוחנים את הקולקטיבים הנמצאים במרכז המנעד המושגי, אנו פוגשים בצורות כלאיים, המשלבות תכונות של המעמד המנוצל בתכונות של המיניות המבוזה. קולקטיבים אלה הם "דו-ערכיים". הם מובחנים כקולקטיבים הן בגלל המבנה הפוליטי-כלכלי של החברה, והן בגלל המבנה התרבותי הקובע-ערך שלה." (עמ' 280). לשיטתה של פרופ' פרייזר, שייכות לקבוצת מגדר או גזע הם דוגמאות לקולקטיבים דו-ערכיים, כאשר שניהם חובקים מימדים של עוולות כלכליות לצד עוולות תרבותיות וסימליות.

2.3. תיקון משמר לעומת תיקון משנה

לאחר הצגת סוגי העוולות השונים, והצגת סוגי הקולקטיביים החברתיים הנגזרים מהם, עוברת פרופ' פרייזר להציג את סוגי ה"תיקון" השונים, אשר מתיימרים לתת מענה לעוולות החברתיות השונות. בדומה לשלבים הקודמים, "מייצרת" פרופ' פרייזר אבחנה קונצפטואלית בין שני "סוגים" שונים של מדיניות חברתית שתכליתה לפתור או לתקן את אי הצדק: תיקון משמר ותיקון משנה. או כדבריה שלה: "מטרתי להבחין בין שתי גישות רחבות לתיקון עוול, החוצות את הקו המבדיל בין חלוקה להכרת. אקרא להן "שימור" (affirmation), ו"שינוי" (transformation), בהתאמה..... במונח "תיקון משמר" לעוול, כוונתי לתיקון שמטרתו לתקן תוצאות לא הוגנות של הסדרים חברתיים, בלי לזעזע את המסגרת הבסיסית שמחוללת אותם. במונח "תיקון משנה", לעומת זאת, כוונתי לתיקון שמטרתו לתקן תוצאות לא הוגנות דווקא באמצעות שינוי מבני במסגרת הבסיסית שמחוללת אותם. תמציתו של הניגוד היא טיפול בתוצאות הסופיות לעומת טיפול בסיבות המייצרות אותן." (עמ' 285).

2.4. אינטגרציה: התוצאה של שילוב בין סוגי העוולות לבין סוגי התיקונים

לאחר הצגת סוגי העוולות השונים, הקולקטיביים החברתיים השונים הנגזרים מהם, ודפוסי ה"תיקון" לסוגי העוולות השונים, עוברת למעשה פרופ' פרייזר ל"תוצאה" האופרטיבית של האינטגרציה של מכלול הסיווגים הללו. התוצאה היא הטבלה הבאה (עמ' 291):

סוגי התיקון של עוול חברתי

חלוקה	שינוי	שימור
חלוקה	סוציאליזם	מדינת הרווחה הליברלית
	שינוי מבנה העומק של יחסי הייצור; מטשטש הבחנה קבוצתית; יכול לסייע לפצות על צורות מסוימות של אי-הכרה	הקצאה מחדש שטחית של טובין קיימים לקבוצות קיימות; תומכת בהבחנה קבוצתית; יכולה לחולל אי-הכרה
הכרה	דה-קונסטרוקציה	רב-תרבותיות של הזרם המרכזי
	שינוי מבנה העומק של יחסי ההכרה; מטשטשת את ההבחנה הקבוצתית	הקצאה מחדש שטחית של הכבוד להוויות קיימות של קבוצות קיימות; תומכת בהבחנה קבוצתית

כפי שעולה מהטבלה, כל "חיבור" של סוג עוול עם סוג שינוי מוביל לדפוס שונה של מדיניות חברתית. כך לדוגמא, במקום שבו מצטלבים העוול החלוקתי יחד עם תיקון מסוג שימור, ניתן למצוא את פרוייקט מדינת הרווחה הליברלית. הסיבה נעוצה בכך שפרוייקט זה מתרכז בהקצאות מחדש של נתחים חלוקתיים בקרב קבוצות קיימות. לעומת זאת, ה"חיבור" של העוול החלוקתי עם תיקון מסוג שינוי מוביל לאימוץ הפרוייקט הסוציאליסטי דווקא: פרוייקט זה מטרתו לשנות את מבנה העומק של יחסי הייצור. ברוח דומה, ניתן לראות כי ה"חיבור" של תיקון מסוג שימור עם העוול התרבותי מוביל לפרוייקט הרב-תרבותי. פרוייקט זה מתמקד בהקצאת מחדש של הכבוד בקרב קבוצות קיימות אך ממשיך לתמוך בהבחנה הקבוצתית. לעומת זאת,

המפגש בין העוול התרבותי עם תיקון מסוג משנה, מוביל לאימוץ הגישה הדה-קונסטרוקטיבית, מכיון שמטרת גישה זו היא לשנות את מבנה העומק של יחסי ההכרה, ולערער את עצם היציבות של האבחנות הקבוצתיות הקיימות.

מתוך תיאור הדברים עד כאן, ברור למדי, שפרופ' פרייזר, ברמה הקונצפטואלית, תומכת במדיניות המשלבת תיקון מסוג משנה, בשתי חזיתות העוול: הן החלוקתית והן ההכרתית. או כדבריה: "הן לגבי מגדר והן לגבי גזע, התרחיש שמוצא את המוצא המחוסם ביותר מדילמת החלוקה לעומת הכרה הוא סוציאליזם בכלכלה לצד דה-קונסטרוקציה בתרבות." (עמ' 295).

פרופ' פרייזר מודעת לקשיים שבמודל ולביקורות שעשויות להיות מוטחות בו. לדוגמא, ניכר שיש עוצמה לטיעון הגורס כי האבחנה בין אי צדק חלוקתי להכרתי היא מלאכותית שכן הדברים שלובים ושזורים בינם ולבין עצמם באופן שהוא בלתי ניתן להפרדה; או לדוגמא, הטענה של ה"מחיר" שפוליטיקה של זהות והכרה "גובה" במאבקים לצדק חברתי-חלוקתי, וניצול שכוחות אנטי-סוציאליסטיים עושים בשיח הזהות וההכרה לניגוח ושחיקה של מדינת הרווחה האוניברסלית; וביקורות רבות נוספות. אין בכוונתי להתייחס בהרצאה זו לביקורות אלה או לתת להן מענה, בין היתר בשל כך שפרופ' פרייזר בעצמה עושה כן במאמרה. יחד עם זאת, ברצוני לטעון כי גם אם יש ממש בביקורות אלה, עדיין ניתן ללמוד רבות מהמודל המוצע, בכל הנוגע לבחינה ועיצוב של מדיניות חברתית כלפי זקנים בישראל.

מערכה שלישית: מעמד וחוסר צדק לזקנים

בשלב זה של דברי, ברצוני לשלב את הידע שהצגתי אודות הזדקנותה של החברה הישראלית והעולמית, יחד עם תיאוריית הצדק החברתית של פרופ' פרייזר שהוצגה לעיל, ולשאול ראשית: מאיזה "עוול" סובלים הזקנים בישראל? ואיזה "סוג" של קבוצה חברתית הם? בהרצאה זו אחזור ואסתכן בלומר כי בהכללה, זקנים בישראל סובלים ממה שפרופ' פרייזר היתה מכנה עוול חלוקתי. הבסיס לטיעון זה מעוגן

במגוון של נתונים מוכרים ביחס לזקנים בישראל. על נושא זה כתבתי בהרחבה בעבר כדלקמן (דורון, 2012):

"הזקנים, כקבוצה חברתית במדינת ישראל, הם עניים. נכון לסוף שנת 2009, ניתן לדלות את הנתונים הבאים: 54.5% מכלל המשפחות בישראל שבראשן עומד קשיש (גברים בני 65+ נשים בני 60+) הינן עניות (כלומר, רמת ההכנסה החודשית שלהן הינה מתחת לקו העוני) וזאת אם לא מביאים בחשבון את תשלומי ההעברה והמיסים הישירים (כלומר, לפני תשלומי הביטוח הלאומי). לשם השוואה, בכלל האוכלוסייה, נתון זה עומד על 33.2% בלבד. ואולם, הגם שהמצב משתפר בצורה דרמטית אחרי תשלומי הביטוח הלאומי, גם אז שיעור העוני הוא עדיין משמעותי: 20.1% מכלל המשפחות שבראשן עומד קשיש עדיין מצויות מתחת לקו העוני (בהשוואה ל- 20.5% בקרב כלל האוכלוסייה) (ברודסקי, שנור ובר, 2011).

לעוני פנים רבות. העדר משאבים כלכליים גורם להשלכות דרמטיות על חיי היום יום. שוב, כדי קצת לתת קונטקסט לסיפורים של מנור וחבריה, נמשיך ונביא נתונים רבלנטיים נוספים: לא בכדי, בסקר אשר שאל על מידת יכולתם של אנשים לכסות את ההוצאות החודשיות, ענו קרוב ל- 35% מכלל הזקנים "לא כל כך" או "בכלל לא" (ע' 223). באופן קונקרטי, בתחום התזונה לדוגמא, 19% מכלל הזקנים דיווח על אי ביטחון תזונתי בינוני או חמור (כלומר, דאגה לגבי הספקת המזון וניהול תקציב המזון שלצידה מגמה של צמצום בהיקף צריכת המזון) (ע' 229). או בתחום היכולת לחמם את הדירה בחורף לדוגמא, 32% מכלל הזקנים דיווח כי קר להם לפעמים (15%), לעיתים קרובות (9%) או תמיד קר (8%) (ע' 229).

סיכום ממצה של מצבם של הזקנים בראשית חודש ספטמבר 2003, הובא בדיווח העיתונאי הבא:

"כל קשיש שלישי בישראל, נמצא במצוקה כלכלית קשה וחי על קצבת זקנה וקצבת הבטחת הכנסה... קשישים רבים נמצאים במצב של עוני מחפיר, מתקשים לרכוש תרופות ולשלם על טיפולי שיניים ועל

אביזרים רפואיים. רבים מהם מתגוררים בדירות מוזנחות ונאלצים לאכול בבתי תמחוי או להסתייע בעמותות שונות. בימים רבים הם פשוט אינם אוכלים דבר." (רגב, 2003).

חומרת המציאות הישראלית מתחזרת כאשר בוחנים את מצבם של הזקנים בישראל בהשוואה למצבים של זקנים במדינות מפותחות אחרות בעולם. במדינות הרווחה הסוציאל-דמוקרטיות (כדוגמת הולנד, דנמרק, נורווגיה או שבדיה) שיעורי העוני בקרב זקנים הינם נמוכים מ- 10%. במדינות רווחה תעסוקתיות (כגון גרמניה, איטליה או צרפת) שיעורי העוני הם קרובים לכ- 15%. ואפילו באנגליה, בעלת האוריינטציה היותר קפיטליסטית מבין מדינות אירופה, שיעור העוני בקרב זקנים הינו נמוך מעשרים אחוזים (Forster, 2007). לסיכום אם כך, נדמה כי יש ממש בטענה כי זקנים בישראל אכן סובלים מ"עוול חלוקתי" (וביתר הרחבה לעניין זה ראו גם אצל דורון, 2005).

בשלב זה אני מגיע לשאלה שהיא מרכזית להרצאתי זו: האם הזקנים בישראל סובלים – בנוסף לעוול החלוקתי – גם מעוול הכרתי? תשובתי לשאלה זו היא: כן. זקנים בישראל הם לא רק מעמד מנוצל, אלא הם גם מעמד מבזוה. הם מעמד מבזוה בשל כך שהם סובלים בצורה משמעותית, ומהותית ממה שמכונה "גילנות" (ageism), אשר עד לפני זמן לא רב, היתה ניסתרת ומוסתרת משיח הצדק החברתי בישראל.

גילנות הינה מושג שרק זה מקרוב זכה לדיון בשיח הציבורי והמחקרי בישראל (דורון, 2013). אפנה לדברים שכתבתי לאחרונה ביחס לגילנות, בספרי "זיקנה בהיכלים של צדק" (דורון, 2012): "מושג הגילנות הוא מושג מורכב, שלא קל להגדירו. אחת מדמויות המפתח בהקשר של פיתוח גבולותיו של המושג גילנות והגדרתו הוא ד"ר רוברט בטלר, מי שהיה המנהל הראשון של המכון הלאומי לזקנה בארצות-הברית. ד"ר בטלר היה זה שגיבש, באופן רעיוני ותאורטי, את המושג גילנות (ואף טבע את מטבע הלשון Ageism). בטלר ניסה לבנות הגדרה אופרטיבית למושג גילנות. ואכן, אחת ההגדרות הראשונות, הידועה כ"הגדרת

בטלר ולואיס" משנת 1973, הגדירה גילנות כך (Butler and Lewis, 1973):

Ageism can be seen as a process of systematic stereotyping of and discrimination against people because they are old, just as racism and sexism accomplish this for skin color and gender. Old people are categorized as senile, rigid in thought and manner, old-fashioned in morality and skills [...] Ageism allows the younger generations to see older people as different from themselves, thus they subtly cease to identify with their elders as human beings.

הגדרה זו של בטלר ולואיס זכתה לביקורות רבות ומגוונות וגררה הצגת הגדרות אלטרנטיביות (Levin and Levin, 1980). אחת הגישות החשובות שניסתה לאחד את ההגדרות השונות ל"גילנות" גורסת כי "גילנות" היא למעשה "מושג מטריה" הכולל במסגרתו ארבעה אלמנטים שונים ונפרדים מבחינה מושגית: (א) סטראוטיפים חברתיים שליליים על אודות זקנה; (ב) דעות קדומות חברתיות על אודות זקנים; (ג) פחד אישי מפני הזדקנות; (ד) סטיגמות הקשורות עם זקנים. לכל אחד מאלמנטים אלה "תחום השתרעות" שונה, אך רק איגודם הכולל מאפשר המשגה ראויה של התופעה (Braithwaite, 2002). גישות עִדכניות יותר מדגישות את העובדה שגילנות איננה רק שלילית אלא יכולה להיות גם "חיובית" (הערכת יתר של זקנים), וגם ניתן לזוהות אותה בכל רמות התפקוד החברתי: ברמה האישית, המשפחתית והקהילתית, וברמה המוסדית והמדינית (קורן, 2012; Palmore, Iversen, Larsen, and Solem, 2009; 1999).

האם זקנים סובלים מגילנות בישראל? קיימות ראיות רבות לכך שהתשובה היא חיובית, וכי זקנים בישראל אכן סובלים מגילנות (וביתר הרחבה ראו על נושא זה אצל דורון, 2013). בספרי "זיקנה

בהיכלים של צדק" אני מביא שורה של פסקי דין וסיפורים משפטיים, מהם עולה כיצד החברה הישראלית – באופן כללי, ומערכת המשפט – באופן קונקרטי, שבויים בהבניה סטראוטיפית – ובדרך כלל שלילית – של הזיקנה. לדוגמא, אביא את סיפורו של ד"ר קלנר, כפי שזו מתואר בספרי (דורון, 2012):

"סיפורו של ד"ר קלנר החל במהלך חודש יולי 2003 עת התפרסם לראשונה מכרז פומבי מס' 342/03 למשרת רופא אחראי (תעופה אזרחית) ברשות התעופה האזרחית בנמל התעופה בן-גוריון. המכרז פורסם על ידי נציבות שירות המדינה. הליך איוש המשרה נעשה עפ"י מדיניות שכונתה בשירות המדינה כמדיניות "שני המעגלים". על פי מדיניות זו לא היתה מגבלת גיל למועמדים וגם מועמדים מעל גיל 65 רשאים היו להגיש את מועמדותם במכרז - וכינו "המעגל הראשון". ואולם, על פי מדיניות זו, מועמדים מעל גיל 65 לא היו מוזמנים לועדת בוחנים, קרי "המעגל השני", אלא אם לא נמצא מועמד מתאים מבין המועמדים שניגשו למכרז שהיו מתחת לגיל 65. הואיל ולמכרז דלעיל ניגש מועמד נוסף, שהיה בשנות החמישים לחייו שנמצא ראוי למשרה, ד"ר קלנר כלל לא הוזמן לועדת הבוחנים. למעשה, מועמדותו לא נבדקה לגופה, ולא בוצעה בדיקה האם ועד כמה הוא טוב יותר או עדיף בכישוריו, תכונותיו ויכולותיו מאלה של המועמד ה"צעיר" יותר שנבחר.

...ד"ר קלנר הוא אדם שכבר הוכיח את יכולותיו לעמוד באתגרים, ולפיכך, גם הפעם החליט לא לוותר ופנה מספר פעמים אל האחראית על המכרזים אצל נציבות שירות המדינה במכתבים ופניות טלפוניות. הוא פנה בדרישה לבטל את תוצאות המכרז היות ולטענתו היה נגוע באי חוקיות תוך פגיעה בעקרון השוויון ובהפליה אסורה בין המתמודדים. משלא קיבל תשובות לגופו של עניין הגיש ד"ר קלנר ביום 14.9.2003 לבית הדין האזורי לעבודה בתל אביב בקשה למתן צו מניעה זמני לביטול תוצאות המכרז.

ד"ר קלנר טען כי אי זימונו לוועדת הבוחנים בהתאם למדיניות "שני המעגלים" משמעו הוא שהליך בחירת הזוכה נוגד את חוק שוויון

הזדמנויות בעבודה התשמ"ח-1988, היות ובוצעה הפליית גיל אסורה וכי הוא נוגד את כללי המשפט המנהלי ביניהם עקרון השוויון בין המתמודדים במכרז. ואולם, בית הדין האזורי לעבודה דחה את תביעתו וקבע כי לא נפל פגם בהתנהלות המדינה במכרז נשוא המחלוקת וכי נסיבות המקרה מלמדות שאין מדובר בהפרת השוויון או בהפליה אסורה. יתרה מזאת בית הדין האזורי קבע כי באי קבלת מועמדים מעל גיל 65 יש לראות יישום עקרון השוויון בין עובדי המדינה המחוייבים לפרוש עם הגיעם לגיל פרישה לבין דורשי העבודה המבוגרים מגיל 65.

משנדחתה תביעתו ערער ד"ר קלנר לבית הדין הארצי לעבודה. גם כאן הוא נחל אכזבה: בפסק דין שניתן ברב דעות, על ידי כב' הנשיא השופט סטיב אדלר, נקבע כי בית הדין לא יתערב בהחלטת בית הדין האזורי, כל זאת תוך שהוא פוסק כי במכרז לא התקיימה הפליה פסולה....בלית ברירה, לא נותר לו לד"ר קלנר אלא לפנות לבית המשפט העליון בשבתו כבית הדין הגבוה לצדק, בכדי לנסות ולמצוא שם את אשר חיפש: צדק.

ההרכב שהכריע בעניינו של ד"ר קלנר [בפני בג"צ] כלל את השופטים רובינשטיין, גיורן ואלון. את פסק הדין המרכזי כתב כב' השופט גיורן. לאחר סקירת העובדות, והמסגרת המשפטית, בחן כב' השופט את השאלה המרכזית לשיטתו, היא שאלת המידתיות: האם ועד כמה מדיניות "שני המעגלים" שבגינה כלל לא נשקלה מועמדותו של ד"ר קלנר לגופה, היא פרופורציונלית וסבירה? התשובה שהוא נותן לשאלה זו היא חיובית, והיא מבוססת על שני נימוקים עיקריים: האחד – עצם קיומו של חוק גיל פרישה הופך את האבחנה בין מועמדים על בסיס הגיל הכרונוולי – כאבחנה רלבנטית. או כדברי השופט:

ראשית, האבחנה בין מועמדים מעל גיל פרישה לבין מועמדים מתחת גיל פרישה היא אבחנה רלוונטית בהגיענו לתחום התעסוקה. על אף דעות מלומדות הסבורות כי שיקול הגיל אינו רלוונטי היות וגורם זה אינו אלא ביטוי לדעות קדומות ולדימוי שלילי (רות בן ישראל, גיל הפרישה במבחן השוויון, הפרקליט מג(3) 251 271 (1997)) הרי

שההסדר בחוק גיל פרישה, משיקוליו הוא, הופך את גיל הפרישה לגורם רלוונטי.

קבלת עתירתו של ד"ר קלנר תפגע בשוויון בין העובדים הקיימים שמחוייבים לפרוש בגיל 67, ובין אלה שכבר פרשו, ויכולים לשוב ולעבוד על ידי הגשת מועמדותם למכרזים. או כדברי השופט:

שנית, בחינת המידתיות צריכה להתייחס למכלול קבוצות השוויון המושפעות מהסדר "שני המעגלים". על כן יש להשוות את קבוצת המועמדים דוגמת העותר שגילם מעל גיל פרישה לשתי קבוצות ייחוס – האחת הינה קבוצת המתמודדים שמתחת גיל פרישה, והשנייה, הינה קבוצת העובדים ברשות התעופה האזרחית אשר מחוייבים בהגיעם לגיל פרישה לצאת לגמלאות.

הדבר הוביל למסקנה הבלתי נמנעת לשיטתו כי:

גם אם בעיני העותרים ניתן היה לבחור בפתרון טוב יותר, המביא לאיזון אחר בין שתי קבוצות הייחוס הרי שבידי הרשות "מתחם סבירות" המאפשר בחירת חלופה אחת מבין מספר אפשרויות.

כלומר, בסופו של יום, דחה בית המשפט העליון את תביעתו של ד"ר קלנר, ואישר את זכייתו בתפקיד של המועמד הצעיר יותר.

לעניות דעתי, החלטת בית הדין הגבוה לצדק בפרשה זו, היא בבחינת דוגמא אחת (מיני דוגמאות רבות) לגילנות. כפי שאני מסביר בספרי: החיוב להפסיק לעבוד אך ורק בגין הגעה לגיל מסוים יוצרת תחושה של חוסר השתייכות לכלל החברה, חוסר יצרנות וירידה בערך העצמי.

לפרישה מעבודה יש השלכות אישיות-נפשיות וחברתיות שליליות. במקרים רבים אדם הפורש מעבודתו בשל גילו המתקדם, מרגיש כי אין הוא עוד שותף למערכת היצרנית של החברה. הוא חש כי נשלל ממנו הסיפוק שבעשייה והסיפוק שבקבלת תגמול עבור עמלו. הרגשה זו מתחזקת גם בשל יחס החברה, אשר במקרים רבים מתייחסת אליו כאל "זקן" שאין בו עוד תועלת. הדברים חריפים יותר בימינו, כאשר

תוחלת החיים הממוצעת גדלה ובריאותו של האדם נשמרת גם בגילאים מתקדמים. בשל כך גדל מספר השנים שבהן אדם מבוגר, איתן בגופו ובנפשו, נאלץ, למרות סגולותיו, לפרוש מפעילותו בשוק העבודה, ולהביט, לעתים קרובות בתסכול, בזרם החיים הפעלתני שלא ניתן לו עוד ליטול בו חלק. (בג"צ 104/87 דר' נעמי נבו נ' בית הדני הארצי לעבודה פ"ד מד(4), 749, עמ' 755-756).

הצבת דרישת הפרישה עם ההגעה לגיל הכרונולוגי מעבר להיותה מפלה מטעמי גיל היא הכללה המשקפת ככזו דימוי שלילי כלפי העובד בגיל מתקדם ומבטאת דעה קדומה על פיה מאבד העובד בגיל זה את כושר תפקודו. היא משקפת הבניה חברתית – שאינה מעוגנת בתשתית אמפירית – ולפיה זקנים, אך ורק בשל גילם הכרונולוגי – אינם כשירים לעבוד מעצם היותם זקנים. כמוכן, שהנחה זו מתעלמת לחלוטין מכך שישנם בני 67 + רבים שהינם חזקים ובריאים לא פחות ולעיתים אף יותר, מצעירים מהם, ומתעלמת מגוף ידע גרונטולוגי נרחב לפיו גיל כרונולוגי – לכשעצמו – הוא מנבא מדעי בלתי הולם ולא מספיק להערכת מצבו התפקודי, הנפשי, והבריאותי של אדם באשר הוא.

חייתי יכול לתת עוד דוגמאות רבות, אך אסתפק בכך שאטען כי יש כיום הצטברות של ראיות לטעון כי זקנים בישראל סובלים מעוול הכרתי, וכי הם קבוצה שפרופ' פרייזר היתה מכונה "קולקטיב דר-ערכי" הסובל גם מניצול וגם מביזוי.

מערכה רביעית: איזה "צדק חברתי" צריכים הזקנים בישראל? הצורך בשינוי המיקוד מתיקון חלוקתי לתיקון הכרתי

בשלב זה של ההרצאה אבקש לא רק לנתח את המציאות אלא גם להציע פתרונות. ניסיתי להראות בחלקים הקודמים של ההרצאה כי במבט לפני, קבוצת הזקנים הולכת להיות קבוצה משמעותית וחשובה בחברה הישראלית. ניסיתי גם להראות כי בהתאם למודל של ננסי פרייזר, זקנים בישראל סובלים לא רק מעוול חלוקתי, אלא לא פחות חשוב, הם סובלים מעוול הכרתי, והם סובלים מביזוי והשפלה במרחב הציבורי בישראל.

לעניות דעתי, פתרונות המדיניות החברתית שאומצו עד היום בישראל בתחום הצדק החברתי בזיקנה, התמקדו בהיבטים של תיקון משמר של העוול החלוקתי. יצירת מערך ביטחון סוציאלי המבוסס על קצבאות זקנה ושאיירים לצד מערכות הבטחת הכנסה בזיקנה; הוספת ביטוח סוציאלי סיעודי בקהילה, לצד הקצאת משאבים למימון מסגרות מוסדיות לזקנים סיעודיים ותשושי נפש; או יצירה של מכלול הנחות והטבות כלכליות ל"אזרחים ותיקים" – כל אלה התמקדו תמיד בנסיון לחלק מחדש את ההכנסות באופן ש"יתקן" את אי הצדק של עוניים של הזקנים.

מצד שני, עד היום, לא נעשתה פעולה אפקטיבית, משמעותית, וכחלק ממדיניות חברתית מגובשת וברורה, שבאה להתמודד עם אי הצדק ההכרתי של הזקנים. ההיפך הוא הנכון: המדיניות החברתית העצימה והדגישה את היבטי המוחלשות, החולי, והמוגבלות של הזקנים בישראל, ובכך למעשה שיקפה ובנתה את הביזוי וההשפלה מהם סובלים זקנים.

כבר טענתי בהרחבה בעבר (דורון ושי, 2010) כי: "במשך שנים התאפיין הדיון והשיח בתחום מדיניות הזיקנה בהתמקדות במאפייני הצרכים והחולשות של האוכלוסייה הזקנה בישראל. דיונים אלה התמקדו בדרך כלל בהיותם של הזקנים עניים, חולים, נזקקים, חשופים להתעללות, וכו'. התמקדות במימדי החולשה וההבניה החברתית של הזקנים כחסרי ישע או כמי שזקוקים לעזרת הזולת בקבלת ההחלטות הקשורות לאורח חייהם, איפשרה למדינת ישראל – ... – לבסס את המדיניות החברתית המושתתת למעשה על שילוב של השגה והפקרה. התוצאה של מצב דברים זה היא כי עד היום, הדיון בתחום זכויות הזקנים כמעט שלא נתן דגש ומשקל על היבטי העוצמה והחוזק של אוכלוסיית הזקנים, ועל הפוטנציאל הטמון באוכלוסייה זו להמשך פעילות ותרומה לחברה ולקהילה, לצד זכותם של הזקנים להמשיך לקחת חלק פעיל, שותף ותורם לחיי החברה והקהילה בישראל." (עמ' 249)

לכן, ברמת המלצות המדיניות, אני סבור כי ההמלצה המתבקשת מתוך ההבנה שבתחום הצדק החברתי לזקנים יש להסיט את המוקד מה"כשל המוכר" של אי הצדק החלוקתי ל"כשל הלא מוכר" של אי הצדק ההכרתי, היא שראוי לשנות את המדיניות החברתית בתחום הזיקנה בישראל. כיצד יש לעשות זאת? אחזור על הצעת עקרונות מדיניות שהוצעה על ידי (יחד עם שותפים נוספים) בעבר (דורון ושי, 2010). ההצעה מנסה לעשות אינטגרציה בין תיקון חלוקתי ובין תיקון הכרתי, על ידי עיגונה בעקרונות הבאים (לעיל, עמ' 267-263):

הזכות לזיקנה פעילה (active ageing) ולאזרחות מהותית בזיקנה (citizenship):

זכותם של הזקנים בישראל להמשיך ולחיות חיים פעילים בזיקנתם. במסגרת זו זכותם של הזקנים בישראל להמשיך ולעבוד, להתנדב, להיות שותפים במעגלי קבלת החלטות, ולהיחשב כחלק מהותי, תורם וחשוב במעגל החיים הכלכלי-חברתי-פוליטי בישראל.

הזקנים בישראל הינם אזרחים – במונח המהותי של המילה – בחברה הישראלית. יש להם הזכות כי קולם יישמע ויילקח בחשבון בכל הליך עיצוב מדיניות וקבלת החלטות הנוגע לזכויותיהם ולאינטרסים שלהם. במסגרת זו, חובתה של המדינה להסיר חסמים וכשלים – כדוגמת הסדרים מפלים או מדירים - המונעים מהזקנים בישראל מלהמשיך ולהיחשב כאזרחים שותפים בהליכים הקובעים את עתיד המדינה, החברה והקהילה.

חובתה של המדינה לנקוט צעדים אקטיביים אשר לא רק יאפשרו אלא אף יעודדו זקנים בישראל להמשיך ולקחת חלק פעיל בחברה ובקהילה, ולהיות שותפים לעיצוב חיי התרבות והחברה. במסגרת זו יש להשקיע משאבים, וליצור מסגרות המספקות מידע ושירותים אשר מאפשרים ומעודדים את הגשמת האזרחות המהותית של הזקנים בישראל.

לשם מימוש ערכים אלה יש לפעול ליצירת ולחקיקת חוק חדש לחלוטין, (שמטעמי נוחיות בלבד ייקרא להלן "חוק זכויות האזרחים

הותיקים"), אשר יחליף לחלוטין ויבטל את "חוק האזרחים הותיקים" הנוכחי. חוק חדש זה, שיילמד ממודלים חוקיים קיימים כדוגמת המודל האמריקאי המעוגן ב- Older Americans Act, יפעל כדלקמן:

ייצור ויעגן בחקיקה ראשית מסגרת ארגונית וממשלתית חדשה ש:

תהיה אחראית על מכלול קידום זכויות, פיתוח תוכניות חברתיות, ועידוד קידום הידע והמחקר בכל הנוגע לאזרחים הותיקים בישראל;

תאגם בחובה ו/או תהיה אחראית על תיאום מכלול השירותים הקיימים והעתידיים המוענקים לאזרחים הותיקים בישראל;

תייצג ותשקף את האינטרסים של אוכלוסיית האזרחים הותיקים בישראל בפני הממשלה והכנסת, ותיקח חלק פעיל בכל הליכי קבלת ההחלטות בכנסת, במשרדי הממשלה, ברשויות המקומיות ובגופים ציבוריים הקשורים לענייניהם של האזרחים הותיקים;

תפעל באופן אקטיבי לחינוך והסברה לשינוי ההבניה החברתית של הזיקנה בישראל;

תעגן בחקיקה ראשית את חובת המדינה להקצאה הולמת של משאבים, אשר יאפשרו את ההוצאה אל הפועל של המדיניות החברתית המפורטת במסמך זה.

הזכות לשוויון (equality), נגישות (accessibility), ומניעת אפליה והדרה בזיקנה (anti-discrimination):

זכותם של הזקנים בישראל ליתנות מיחס שוויוני במכלול השירותים החברתיים והאחרים המוענקים של ידי המדינה ורשויות ציבוריות אחרות;

זכותם של הזקנים כי יינקטו פעולות אקטיביות, לרבות בתחומי החינוך, ההכשרה המקצועית, הפיקוח והאכיפה, למניעת אפליה והדרה של זקנים על ידי רשויות ציבוריות וגופים ציבוריים ופרטיים כאחד;

זכותם של זקנים בישראל שהסביבה הפיזית ואיכות הסביבה בישראל תעוצב באופן שתאפשר להם נגישות מלאה, בטוחה, ויכולת הנאה ושימוש וכן שמכלול השירותים, יהיו נגישים להם, מבחינה פיזית, תחברתית ואחרת.

הזכות לשוויון בזיקנה מחייבת התייחסות מיוחדת לחוסר שוויון ביחס לתתי-קבוצות בקרב אוכלוסיית הזקנים בישראל. כך לדוגמא, מימד המגדר, ראוי להתייחסות מיוחדת לשם יצירת שוויון בין נשים ובין גברים בזיקנתם. בהקשר זה ראוי לבטל לחלוטין פערים הקיימים כיום בישראל בין נשים וגברים בהקשרים כדוגמת גיל פרישה, זכויות אלמנים ואלמנות, זכויות לפנסיה תעסוקתית וכיו"ב.

לשם הגשמת הזכויות המפורטות בסעיף זה יש ליצור רשות סטטוטורית (בין כחלק מחוק זכויות האזרחים הותיקים החדש, ובין במסגרת חקיקה קיימת), שתשמש כ"נציב קבילות האזרחים הותיקים". רשות זו תהיה בעלת משאבים וסמכויות סטטוטוריות לחינוך והסברה ציבוריים, וכן תהיה בעלת סמכויות ומשאבים לביקורת ולאכיפה של מכלול ההסדרים – הקיימים והעתידים – אשר תכליתם להבטיח את הזכויות לשוויון, נגישות ומניעת הדרה המפורטים לעיל.

זכויות חברתיות בזיקנה:

זכותם של הזקנים בישראל ליהנות מזכויות יסוד חברתיות. זכויות אלה, אשר נסקרו בעבר פעמים רבות, צריכות להיות מעוגנות ומוענקות לא מתוך חסד או נזקקות, אלא מתוך הכרה בכבוד האדם, סולידריות חברתית, ומתוך ההכרה בזיקה שבין יצירת תשתית קיום אנושי בכבוד, ובין היכולת ליהנות מחיים וזיקנה פעילים ומוצלחים. בהקשר זה יש לחזור על הקריאה לעגן זכויות בתחום הביטחון הסוציאלי (הן

ברובד קצבאות הזיקנה והן ברובד הזכות לפנסיה תעסוקתית), הבריאות (הן ברובד הכללת האשפוז הסיעודי הממושך כחלק מחוק ביטוח בריאות ממלכתי, והן ברובד שכלול ושיפור הרפואה המונעת ובריאות הציבור), הזכות לעבודה, הזכות לדיור, הזכות להזדקן בקהילה, הזכות לחינוך, וזכויות אחרות.

הזכות למידע, ייצוג ונגישות למערכת הצדק והמשפט:

זכותם של הזקנים בישראל לקבל, וחובתה של המדינה ליצור ולחקים, מערך שירותי ידע ומידע, ייצוג ונגישות בכל הנוגע לזכויותיהם החוקיות והמשפטיות בישראל.

הדבר צריך להיעשות בין היתר על ידי הגדרה סטטוטורית לזכותם של אזרחים ותיקים לקבלת מידע, ייעוץ וייצוג בדבר זכויותיהם החוקיות, (בין במסגרת תיקון חוקים קיימים כגון חוק הסיוע המשפטי, תש"ל"ב-1972, ובין במסגרת חוקים חדשים), וכן על ידי הגדרת חובת הקצאת משאבים הולמת להקמתם ומיסודם של ארגוני זכויות חוץ ממשלתיים אשר יעניקו מכלול שירותי מידע, ייעוץ וייצוג משפטיים לאזרחים ותיקים בישראל.

הזכות לכבוד, חירות אישית, אוטונומיה וקבלת החלטות בזיקנה:

זכותם של זקנים כי ימשיכו לכבד את עצמאותם, את חירותם האישית, ואת זכותם לאוטונומיה, כל זאת גם במצבים של חולי, מוגבלות, בחירה באורח חיים בעל מימדים של סיכון עצמי, ובמצבי סוף חיים, לרבות רצון שלא להטריח חיים באופן מלאכותי או רצון למות שלא במסגרת מוסדית.

במסגרת הגשמת זכות זו יש לפעול במספר כיווני פעולה חדשים, כגון:

יש לבצע רפורמה חקיקתית מרחיקת לכת בחוקי הרווחה המגנינים הקיימים, ככל שאלה נוגעים לאוכלוסיית הזקנים. באופן קונקרטי יש לבטל /או לשנות באופן יסודי את הוראות חוק ההגנה על חוסים, תשכ"ו-1966, וחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, תשכ"ב-1962,

בכל הנוגע לסמכות ולאפשרות לכפות על זקנים טיפול, התערבות או אפטרופסות בניגוד לרצונם ושלא לצורך;

יש לחוקק חוקים חדשים, לתקן ולחזק מסגרות וכלים סטטוטוריים ופורמליים קיימים, אשר יאפשרו, ככל הניתן, לזקנים להמשיך ולשלוט על חייהם גם במקרים של אובדן כשירות ו/או צלילות ו/או אף לאחר המוות, וזאת באמצעות כלי תכנון ומניעה משפטיים, כדוגמת יפוי כוח – בתחום הרכוש והבריאות – הנחיות מקדימות, צוואות, וכיו"ב מסמכים וכלים משפטיים. באופן קונקרטי יש בהקשר זה לתקן את חוק השליחות, תשכ"ה-1965, באופן שיאפשר בצורה מפורטת הענקת יפוי כוח מתמשך בתחום הכלכלי; ויש לפעול ליישום ושיפור חוק החולה הנוטה למוות, תשס"ו-2005, באופן שאכן יוגשם בפועל, וגם יהיה רלבנטי לזקנים החולים במחלות כרוניות ממושכות.

יש לשנות את המסגרות הנורמטיביות המפקחות ומסדירות את המערך המוסדי לזקנים בישראל (כדוגמת מכלול התקנות המתייחסות למעונות לזקנים מכוח חוק הפיקוח על המעונות, תשכ"ה-1965), ממסגרות המתמקדות בהיבטים פטרנליסטיים – כלומר, מגוננים ומעניקים סמכות לצוות המקצועי; למסגרות המתמקדות באוטונומיה וחופש הבחירה של הזקנים – כלומר, מעצימות ומעניקות מעמד וכוח לדיירים ולשוהים הזקנים במסגרות אלה לעצב את חייהם ולבחור את אופי ותוכן השירותים אותם יקבלו.

דברי סיום: על הקשר בין ההרצאה ובין ד"ר ארנולד מ. פינס

ברצוני לסיים את הרצאתי בכך שאנסה לחבר אותה בחזרה עם זהות האדם שלכבודו היא נישאה: ד"ר ארנולד מ. פינס ז"ל. כאמור, לא הכרתי את ד"ר פינס ברמה האישית, אולם לקראת הרצאה זו קראתי אודותיו. נדמה לי, עם כל הכבוד הראוי, שהרצאתי היום מתחברת היטב עם אישיותו וחזונו האישי, וזאת במספר הקשרים.

ראשית, ד"ר פינס האמין בקשר שבין השדה והאקדמיה. בפעילותו האישית הוא חיבר בין עשייה מעשית רבת שנים בשדה, וכל זאת לצד

קשר הדוק עם עשייה מחקרית אקדמית. גם בהרצאה זו ניסיתי להמחיש כיצד המחקר האקדמי האמפירי קשור בטבורו עם העשייה המעשית בשדה. לא ניתן לפתח מדיניות בתחום צדק חברתי בזיקנה, מבלי להשתית אותה על מידע ומחקר אמפירי. נתונים אודות שיעורי העוני בזיקנה, סיבות העוני, לצד היבטים אמפיריים של ההבניה החברתית של הזיקנה, אינם יכולים להתקיים במנותק מפעילותן של מערכות הרווחה, והאופן שבו מערכות אלה מעצבות את השירותים שהן מעניקות לזקנים. מצד שני, לא ניתן לעצב מדיניות חברתית ללא האזנה, הקשבה, ושיתוף אמיתי – תוך כדי עשייה בשדה – של האנשים עימם אנו עובדים ובאים במגע, במקרה זה: אוכלוסיית הזקנים.

שנית, מהתרשמותי מקריאת קורות חייו, ניכר שד"ר פינס היה אידיאליסט, והאמין במקומם של ערכים ואידיאלים לתחום הידע והעיסוק של עבודה סוציאלית. דפוס פעילותו באקדמיה ובשדה, ביטאו מחויבות עמוקה לצדק חברתי, ולאמונה כי ניתן לחולל שינויים בחברה האנושית על מנת להפוך אותה לצודקת וראויה יותר. הוא האמין כי לעבודה הסוציאלית, ולעובדים הסוציאליים יש שליחות חברתית, ויש להם את היכולת והאמצעים לגרום לחברה הישראלית להיות סביבה צודקת והגונה יותר, באופן שתבטיח לכל אדם את החופש והיכולת להגשים את עצמו בצורה מלאה.

על כן אני רוצה להאמין, כי במסר שניסיתי להעביר בהרצאתי זו, שראוי וניתן לקדם צדק חברתי לזקנים – וזאת לא רק באמצעות תיקון העוול החלוקתי, אלא גם באמצעות התמודדות ותיקון העוול ההכרתי – עניתי לאידיאל ולחזון שד"ר פינס האמין בו. תודתי נתונה שוב, למשפחתו לבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית בירושלים, על שהעניקו לי את הכבוד ואת האפשרות לשאת דברים אלה.

מקורות

ברודסקי, גי, שנור, יי, ובאר, שי. (2011). קשישים בישראל, שנתון סטטיסטי 2010. ירושלים: אשל.

דורון, אי (תשנ"ה). בזכות האוניברסליות: האתגרים של המדיניות החברתית בישראל. ירושלים: מאגנס.

דורון, יי (2005). חוק, מוסר וזיקנה: כשלים בהתמודדות החוקית עם תופעת העוני בזיקנה בישראל. מתוך י. בריק (עורך), זיקנה בקו העוני (עמ' 103-145). ירושלים: אשל.

דורון, יי (2012). זיקנה בהיכלים של צדק. ת"א: רסלינג.

דורון, יי (עורך), (2013). גילנות בחברה הישראלית. ירושלים: ון-ליר.

דורון, יי, ושי, כי (2010). גילנות, הזנחה והפקרה: על הצורך במדיניות חברתית אלטרנטיבית בתחום הזיקנה. מתוך ת. כץ, וא. צפדיה (עורכים), מדינה פקירה מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985-2008 (עמ' 249-270). ת"א: רסלינג.

פרייזר, ני. (2004). מחלוקה להכרה? דילמות של צדק בעידן "פוסט-סוציאליסטי". מתוך ד. פילק וא. רם (עורכים), שלטון ההון – החברה הישראלית בעידן הגלובלי (עמ' 270-297). ת"א: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

Doron, I. (2007). Demographic, social change and equality. In H. Meenan, (Ed.), Equality Law in an Enlarged European Union (pp. 117-144). Cambridge University Press.